

- Title – 31511d
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari
- Language –
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject -
- Revisor -
- Author -
- 1. Remarks- 31501

Śukla, Badri Nath.

Mārkaṇḍeya-Purāṇa : Varanasi.

Chowkhamba Vidyabhawan, 1961.

147 p.

39,731.

3920 (S)
-29

रक्षक

[illegible]

एवं चार्थविचित्रक्रमात्तद्वैरध्याप्य नाह कुमारे विन्यासि दास्यो नयविनयौ शुचः शोभाः बरलाभो निरुपजाशी
योः ६। अतएव तैत्तिरीय्याम् प्रह्लादः शिवाणमिति लिखितं नाह दोक्तान वादश्रुतेन प्रह्लादेनेत्येव ॥ इत्याह तैत्तिरीयः ततो न सि
हात सप्रोगतस्य बुद्ध्या विधेद इति प्रागुक्तं मूलप्रह्लादस्य शिववत् यथा यथा त्रिपुरवधे तत्तत् न हरिणा शिवस्य यशो दत्त एव मस्या
पीत्यर्थं तेन त्रिपुरवधादयाने प्रह्लादप्रशोभिद्वयार्थमिति ज्ञेयः एवमेव तत्तत् अस्या तदा रमानेन प्रसक्तं स्यात् स एव भग
वान् न तत्र न्यतनो हि हतप्रशः पुरातनस्य देवस्य मयेनानेन साधितेन युक्तं तच्च स एव इति तेन प्रह्लादस्य यशो दत्तमित्यर्थः त्रिपुर
हन्तारि गृहस्थवनस्थानो तया शदा तदा चोरः २ परित्वा जनकधर्मी श्रीमोक्षधर्मी गहाश्रमे श्रीहृदीनि मुमुक्षू
कुमारैर्दास्ययोः शापो हरिण्यक शिकोः शिचः ब्रह्मणे बरलाभप्रह्लादस्य च संभवः २ चित्रयरी हाणं तस्य कः
लानो तेन शिवाणं नारदोक्तान वादश्रुतिरण्यक शीयोर्वधः प्रह्लादेन न सिंहेला ततो स्य शिववद्यशः सासायेन स
दाचारस्तथा त्रिखाश्रमे सुव परित्वा जनकधर्मी श्रीमोक्षधर्मी गहाश्रमे श्रीहृदीनि मुमुक्षू हाणं यावदध्याये मेघ
यः इति भागवते प्रह्लादपुराणे हरिलीलायाम् प्रसक्तं धः ॥

परित्वा जनकायतयः गहाश्रमे गृहस्थानामित्यर्थः मुमुक्षू हाणं मोक्षेच्छानां गृहस्थादीनां ग्रादिशयात् कामक्रो
धनयादयः यो बद्ध्याये यावन्तो ध्यायास्तान्तो ह्युपहृत्यर्थः ॥ इति श्री भक्तिवर्कधः सप्तमः ॥ राम राम राम

स्तुति

तस्यावतारः कक्षाः याज्ञेयसंहृतमः कक्षावतारस्तस्यातश्चरितं दशमेतत् ५ गोकुलेन पुराणं तद्गुरिकायां कृते त्रिधा
चेत्तस्यावतारः २ हिमाक्षतयैः क्रमात् ६ प्राकट्यवाल्मीकीयैः के शौर्योत्पत्तिः पंचभागो कुलकृतं तच्च के सवधाधिकं ७

कालकते वंशानां प्रकरणेनाह आकरयेत्यादिना आकरता वात्पादयेवकोमेदात्तल्लतांतु ग्रापंचवर्षी हात्यंस्यात्यौगेडेनववर्षत्रः।
 ग्राहोऽपान्नकेशोऽयो वनेतुततः परंमितिस्मृतावुक्तं यद्यपि कादशासमास्तत्रगृहार्थिः सवलौवसदितितृतीयस्कंधोत्तोः।
 कुलेनैतावेतिवर्षीतिस्पतिः तस्याचित्तदवस्थाद्योग्यकार्यस्यैवेति तत्वादेवमुच्यते यदाहकादशासमास्तत्रगृहार्थिस्ततः प
 रं प्रहृष्टादिति व्याख्येयं वयोन्यायानुषंगितेव प्रमाणं नृसिंहा पक्षे उपनयनं हाविषो वधे तेष्वन्याया कपनप्रमाणमस्ति
 तस्यैवत्वविधायकं कुलकतत्वे केष्ववधेति संज्ञा क्रियते तदुपयोगश्च तस्मिन्नादि शक्तिमध्यायाः केष्ववधे धिमिरित्यत्र लाघवेन ये देव
 रोधेन वयमहारः वात्पादिभेदवतके एवं विहारेः कोमारैः कोमारं न हतुं नृने ननम्रयोगेऽप्यः श्रितो वने विराटोरपमलस्येता प्रगल्भा
 जीला वसिता वलोकेरित्यादिमलम्राकाः मलप्रगल्भलीलायाः प्रोक्तं भगवत्पाठान्तरायकं श्रावयादिप्रपंचसकृमादधनेत
 यान् विभजते ७

एवं नवमार्थमन्त्राक्रमप्राप्यं दशमां ध्यायन् निरोध इति नवतिरध्यायाग्रसिन्धुं सप्तधा निरोधलक्षणमाह निरोधो नामेति तद्देहा
नाह सचतुर्विधः १ तद्विबोधाति नैमित्तिक इति यो ग्राह्यलोदि न स्याते युगमस्त्रावसाने संहारः स नैमित्तिकः निमित्तं ब्रह्मनि
द्रातुं कृत्वा कृत्वा यस्तु ब्रह्म एवाप्युच्यते हि परस्मैवसाने संप्राकृतिकः तत्राह महदादि स प्रकृतयः प्रधाने लीयन्ते यस्तु द्वाते
लोकास्ते न पश्यन्ते न भूतेष्वप्यत्रः स नित्यः प्रत्यभिज्ञानस्य दीपत्वात् इति विदिति भावः सच नित्यता सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां
परंतपः ३ तन्निप्रत्ययवेके सत्त्वमज्ञाः संप्रचक्षते इत्यत्रोक्तः अहं हर्षं न हृषो वा नित्यः यस्तु ब्रह्मणो जीव बोधाधीनं महदादी
नां तत्तात्काकारादत्यंत शुद्धः ४ समस्तारम्यं प्रात्यंतिकः ततः परं संसारभावात् ननु किमेतज्ज्ञातुं विधिं स्वकल्पितं नैत्याह इति
स्मृतं तद्विनिर्मुक्त्यर्थः स्मरणं च नित्यं नैमित्तिकं प्रवृत्तया प्राकृतिको लयः प्रात्यंतिकं प्रकथितं कालस्थगति रीदृशीति २ नैमित्तिकस्य
निरोधो दशमे स्वेधे नवध्याय रतीति नैरोधो नाम सप्तधा न संहारः सचतुर्विधः १ नैमित्तिकः प्राकृतिको ब्रह्मलोते दिना पुषोः
नित्यः प्रत्यभिज्ञान इति २ नैमित्तिक इति स्मृतः २ नैमित्तिको निरोधो यो धर्मगुणानि निमित्तकः भूमिभावावतारस्योपदर्थं जन्ममाप
तेः ३ सत्त्वमज्ञाः संप्रचक्षते इत्यत्रोक्तः अहं हर्षं न हृषो वा नित्यः यस्तु ब्रह्मणो जीव बोधाधीनं महदादी
नां तत्तात्काकारादत्यंत शुद्धः ४ समस्तारम्यं प्रात्यंतिकः ततः परं संसारभावात् ननु किमेतज्ज्ञातुं विधिं स्वकल्पितं नैत्याह इति
स्मृतं तद्विनिर्मुक्त्यर्थः स्मरणं च नित्यं नैमित्तिकं प्रवृत्तया प्राकृतिको लयः प्रात्यंतिकं प्रकथितं कालस्थगति रीदृशीति २ नैमित्तिकस्य
निरोधो दशमे स्वेधे नवध्याय रतीति नैरोधो नाम सप्तधा न संहारः सचतुर्विधः १ नैमित्तिकः प्राकृतिको ब्रह्मलोते दिना पुषोः
नित्यः प्रत्यभिज्ञान इति २ नैमित्तिक इति स्मृतः २ नैमित्तिको निरोधो यो धर्मगुणानि निमित्तकः भूमिभावावतारस्योपदर्थं जन्ममाप
तेः ३ सत्त्वमज्ञाः संप्रचक्षते इत्यत्रोक्तः अहं हर्षं न हृषो वा नित्यः यस्तु ब्रह्मणो जीव बोधाधीनं महदादी
नां तत्तात्काकारादत्यंत शुद्धः ४ समस्तारम्यं प्रात्यंतिकः ततः परं संसारभावात् ननु किमेतज्ज्ञातुं विधिं स्वकल्पितं नैत्याह इति
स्मृतं तद्विनिर्मुक्त्यर्थः स्मरणं च नित्यं नैमित्तिकं प्रवृत्तया प्राकृतिको लयः प्रात्यंतिकं प्रकथितं कालस्थगति रीदृशीति २ नैमित्तिकस्य

[illegible]

यत्किञ्चरान्तरा दीप्ते द्यादिभिर्ज्ञानासि विरुमादित्यर्थः धर्माध्यायेति स्वधर्मोपायान्तराध्यायीनाह ध्यानमिति जीवेति ॥
 ध्यानं हे ध्यानीव साधारणे हरेर्देहकं तैसाधारणे ॥ परं तत्र श्रोतव्यादि विषयान्तराध्यायीनाह ध्यानमिति जीवेति ॥
 विप्रमर्शधारणाध्यामेतिः सगतां पुरस्कृत्य सर्वजीवासाधारणचतुर्भुजतादिविशीष्टाकारविष्णुधारणफलवर्षिता ॥ हितोये ॥
 केहि अडाधे ध्या श्रोत वक्तु मेदात तत्रमर्षधर्मे हरेरुक्तं पुरस्कृत्य श्रोत श्रुता ततो मे साधये हरेत सादिशो न नीतेन
 स्यते राजप्रमपु रस्तु वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु
 अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु
 हयोः संवृतिना तत्रोमनिविधिधा आचरेह स्य मूर्तीमूर्तवमेदादे अस्यास्पृते केति तत्र च वमेसाधारणं देहस्य मूर्तस्य तत्रो

॥ ६ ॥ विविदि दशाध्याये ध्यानं साधारणे हरेः देहः साधारणे जीवेः अडाधे श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु
 ॥ ७ ॥ अत्यन्तविधा ध्याय मूर्तीमूर्तवमेदातः त्वयन्ति विधा ध्याये पसमा धान प्रयोजनैः त्रयाणां दशभिर्भेदेति त्वया दश क्रमाः ॥

विमर्शः सहेतुतस्यैव मूर्तस्योत्पत्तौ संप्रमेतवता रास्यस्या साधारणस्योत्पत्तौ ॥ उपपत्तिरपि त्रेधा आचरे पसम
 धान प्रयोजनानां तत्राष्टमे देहोत्पत्तिं प्रतिपाद्यते नवमेतुतस्यास्यैव ससमा धानं दशमे चेदेहोत्पत्तिं प्रतिपाद्यते
 श्रोतनं उपपत्तिरिति त्रयाणां मिति त्रयाणां ध्यानश्रुता विमर्शाणां ध्यानस्य अडाधे ध्या श्रोत वक्तु अडाधे ध्या श्रोत वक्तु
 दो विमर्शस्यैव विदित्येवं दशभिर्भेदे देहोवा ध्यायाः कृता इत्यर्थः इति श्री टीकाकारविरचिता ॥

नासांचलं
 लेक टकाते
 न लेक टकाते

4

नैव हि तस्य शुभिर्विषय निश्चयवान् शुभेन
परिपूर्णः स्वर्गो नरादाने तस्य

五

[illegible]

10

संभवेति यथा काले पुराण एतन्मात्रं पुराणं जीर्णं गोचरं संभवेत्यस्य कपोताः निश्चयेन सूरतशक्त्या पिनारी गर्भं नग
ह्राति रात्रौ गमने वा तत्परा नदी जीर्णं गोचरं नाना स्वरकाला गर्भं नग ह्राति ५० पुष्पनक्षत्रे गामलकी फलचूर्णं सौवीरं
ने चूर्णं च कत्रकत्वा यदाशी तले नोदके नालो ज्योतिषते तदा गर्भं भवेत् ५१ मधुचक्रं नमवति भर्तृगता नापि गभी भावे सत्वभावं
च नोदति नृपत एवते दृष्टाभावात् भवेत् ५२ हितं दंष्ट्रं यथेष्टं भर्जनं कुर्वेत् पुष्पि व्यापर्वत्तु ५३ सूरयति नि इंदु गोचक चूर्णं
पीनीयेन ह्रापा नारी सत्सहिता विवति तस्या गर्भः सत्कालं प्रोत्सारिते भवत न भवत इत्यर्थः ५४ विव ध्वजं
प्रोत्सारितं दिदीपीधिकारः सफलं जति यस्मिन् न हे प्रधाना लक्तक इंदु गोच कतिः कपिला गोचत एतैस्त्रिभिः
संभवेत्यथा काले पुराण एतन्मात्रं पुराणं जीर्णं गोचरं संभवेत्यस्य कपोताः निश्चयेन सूरतशक्त्या पिनारी गर्भं नग
ह्राति रात्रौ गमने वा तत्परा नदी जीर्णं गोचरं नाना स्वरकाला गर्भं नग ह्राति ५० पुष्पनक्षत्रे गामलकी फलचूर्णं सौवीरं
ने चूर्णं च कत्रकत्वा यदाशी तले नोदके नालो ज्योतिषते तदा गर्भं भवेत् ५१ मधुचक्रं नमवति भर्तृगता नापि गभी भावे सत्वभावं
च नोदति नृपत एवते दृष्टाभावात् भवेत् ५२ हितं दंष्ट्रं यथेष्टं भर्जनं कुर्वेत् पुष्पि व्यापर्वत्तु ५३ सूरयति नि इंदु गोचक चूर्णं
पीनीयेन ह्रापा नारी सत्सहिता विवति तस्या गर्भः सत्कालं प्रोत्सारिते भवत न भवत इत्यर्थः ५४ विव ध्वजं
प्रोत्सारितं दिदीपीधिकारः सफलं जति यस्मिन् न हे प्रधाना लक्तक इंदु गोच कतिः कपिला गोचत एतैस्त्रिभिः
संभवेत्यथा काले पुराण एतन्मात्रं पुराणं जीर्णं गोचरं संभवेत्यस्य कपोताः निश्चयेन सूरतशक्त्या पिनारी गर्भं नग
ह्राति रात्रौ गमने वा तत्परा नदी जीर्णं गोचरं नाना स्वरकाला गर्भं नग ह्राति ५० पुष्पनक्षत्रे गामलकी फलचूर्णं सौवीरं
ने चूर्णं च कत्रकत्वा यदाशी तले नोदके नालो ज्योतिषते तदा गर्भं भवेत् ५१ मधुचक्रं नमवति भर्तृगता नापि गभी भावे सत्वभावं
च नोदति नृपत एवते दृष्टाभावात् भवेत् ५२ हितं दंष्ट्रं यथेष्टं भर्जनं कुर्वेत् पुष्पि व्यापर्वत्तु ५३ सूरयति नि इंदु गोचक चूर्णं
पीनीयेन ह्रापा नारी सत्सहिता विवति तस्या गर्भः सत्कालं प्रोत्सारिते भवत न भवत इत्यर्थः ५४ विव ध्वजं
प्रोत्सारितं दिदीपीधिकारः सफलं जति यस्मिन् न हे प्रधाना लक्तक इंदु गोच कतिः कपिला गोचत एतैस्त्रिभिः

वंध्यापुत्रजनने दोषातिवलेति दीर्गगोदुग्धं तत्रापि सवर्णिषाः सवस्त्रायाः अतिवलाका कवलीति प्रसिद्धा यणी मधुयणी
जोही मध्वीति प्रसिद्धा पुनर्गोपुनर्जला बलवरीगार इति प्रसिद्धाः शुर्करा मन्सारा उनी एतादृशे वंध्यानि चूर्णयित्वा स
तं कालेऽवलेप्य कला वंध्यापिलोके प्ररं पुत्रं प्रसूते लोकानामिप्रं सदा रा जमित्यर्थः अत्र न योगेन वंध्यापिगं
धारयति किंपुनरन्या नारी त्यर्थः ८५ श्रीगोतमोक्तं अश्वमेधेति रेवती नक्षत्रे स्थित वैदाकं वस्त्रं वचं चैतदं गलं र
हीनारेवती नक्षत्रे हस्ते कन्या कर्तित तत्रैव वंध्या वंध्यागर्भधारयति पुत्रपुत्रमेव नाश्रयेति वक्ष्यते यो सो अत्र
वक्ष्यते अत्र यत्ने वद्विकावाचितं सवदाकं हस्तिधीयते ८६ अथ व्याघ्रदर्शनं व्याघ्रं रक्तं व्याघ्रं स्रं जानिभ्रम

अथ पुत्रजनः गोहीतं निवलायणी पुतं शुर्करा र्ध्वेकाले अत्र वलिसं प्रसूते वंध्यापिलोके प्ररं पुत्रं ८५ अथ
तदुसं प्रसूते वंध्याकं संप्रसूतं हरेवत्यां वद्वनतेन पारणे वंध्यागर्भधारयति ८६ अथ व्याघ्रदर्शनं व्याघ्रं कृतं मधुयणी नैश्वमे
र्ध्वयला चितेः कं उ यगमा सप्राणा धारं सप्राहा ह्या पुमिपुत्रं स्यात् ८७ इति व्याघ्रदर्शनं इति मन्त्रे दर्शनं म
नुष्यमलहृदि हृदि रेडिय कर्त्तुं हिसले प्रमथ्य तत्पुसा कुं कति वक्ष्येति निर्दिष्टं पुनः स्यात् सप्राहात् ८८ अ ३
यवंध्याकरणं नलनानितं व वं मातलमलानि वारवत्तये तिसं ह र त नि व व ए काले गर्भं सपुत्र्यं कं ८९ ८९

ग्रां दधि दुग्धं विचारः इत्यत्रा त्रिकुसुमविशेषाणि एतानि चूर्णयित्वा जलेनालोप्य सप्रदिना त्रिधा वतुं इलमधो स्थाप्य
ते सप्रमेदिवः पुटमा सजीवितं व्याघ्रपुगं ३ त्र्ययने ८७ अथ मनुष्यकरणं मत्तेति मनुष्यः स्त्रीपुं तस्य मलं नयोर्भ
ले शरीरादेः सत्सं त्रं तथा नयो हृदि रं तथा नयो हिं दिष्टं अं तथा नयोः कर्क मलं तथा नयो रत्ना मलं एता मधा त्रिना
री दुग्धेन मन्सि त्वा एकविंशदिना त्रिधा वतुं कुं दुर्चर्मणा व कर्चर्मणा वे पु पिला मन्स्यते एकविंशतिदिनेः पुं तस्य नारी पुगलेन मन्स्य
८८ दुग्धेन ८९ अथ वंध्याकरणं अथ प्रथममेव सरतात् सर्वमेव नारीणां करिते वं धनं क तटे नारीणां गर्भं विचारयति अत्र मन्स्यते

एवं पंचमोऽंशः सक्तोऽष्टमोऽंशः निरूप्यत इत्याह षष्ठ्युक्तिः योऽंशः तत्किं मन्त्रादि यत्ने नने साह सेति सापत्तिः हरेर्दशचारेऽपि भक्तेष्वनुश
 ह इत्यर्थः ननु स्यान्नां नंतरमेव योऽंशः निरूप्यते तत्र प्रसंगो विषयवत् एव कस्या च स्यादिति एतदेव परिहर्तुं कृतमपि स्यात् ननु लक्षणस्य
 यथेति कर्मणोति प्रथमार्थः येन विहितेन कर्मणा कर्तव्येन प्रेरिकापि मिथि त्रस्याने स्यात् तद्यत्नेन वनेतत्र निष्ठेति इति मर्षादायालनं स्यात्
 ने तत्रैवितं पंचमेव स्यात् नानादिकं च येन पश्यन् विहितं तत्कर्मणा न्ययाकारात् तत्र कृते विभागवद्भक्ति योगात् नपातः किं त्रैवितरेवेति
 मर्षादभंगस्य पेक्षितं ननु गृह्यतदानं तर्ह्ययुक्तमित्यभिप्रेत्याह कतेपीति त्रैवितं च स्यात् त्रिदशं नमाह अत्राभिलष्येति पृथीतिषिद्धा
 चरणाय नृपहो जा मिलस्य एतस्य भुवि भूपात किं नास्ये वा मण्यपलक्षणं इदमिति स्वर्गलं याता संतु स्वर्गा विप्रिष्टमिति पृथक् नोक्तं

14

अष्टमोऽंशः विंशत्युक्तिः सानुग्रहो हरेः कर्मणा येन पंचमं स्यात् तद्यत्नेन तत्र ते १ तिष्ठंतीतीह मर्षादायालनं स्यात् नमीरितं
 कतेपि वातके यत्र नपातः प्रत्युतो नतिः २ सोऽनुग्रहो जा मिलस्य भुवि इत्यप्यादिवि त्रिभिः कोऽपि मिश्रं देवायं वष्टाचकृदिके वि
 स्वरूपस्य वज्रस्य ग्रहतो च वधात्रिधा १ दत्तात्रयस्तदुत्पत्त्यै वैश्वरूपे त्रिके ग्रिमे वज्राष्टके च तत्के सेव वज्र प्राकृति के तता ५ अ
 जा मिलता यना शोक्तिर्वैश्वरूपे स्मृतिग्रहः यमेन सा तनेन वीरदत्ते एव साधने हरेः ५

इदमिति

तत्रैव महाप्रकरणं च सप्तमेव स्यात् त्रिभिः त्रिभिः नृधातैः क्रमाच्चित्तिशेषः द्वितीयेऽंतरप्रकरणं स्यात् इदमप्यायं विष्णुसंज्ञं वज्रसंज्ञं वधा
 त्रिधा तच्चाध्यायानां षड्विंशति के च क्रमादुक्तं सप्तमे कनपुत्रयः २ ननु विष्णुरप्याविषये षडुत्पत्त्युक्तं आद्ये ध्यायने ये दत्तात्रेयोऽपुल
 भातः स तमाह दत्तात्रेय इति विष्णुरपसंवत्स्रिषदु गिमे आद्यत्रिके दत्तात्रेयः कथ्यते किमर्थं तस्य विष्णुरपस्य तस्यैव गदित्यर्थः वज्रति
 शंका प्रादित् वज्रप्रतिपादकाष्टकेऽप्यायेऽप्येव तत्के वज्रस्यैव प्राकृति के तत्त मासीदिति तदपि वज्रप्रसंगादुक्तमित्यर्थः अथ क्रमा
 दध्यायार्थनाह अत्राभिलेति आद्यं पापं विष्णुपार्थदेवमदूतानां निरुत्तरीकरणं त्रिग्रहः ५

ज्ञानादिषुपमविषयोभयत्रहेहेयेदेवोपादेये तस्याहिज्ञानादिषुतावत् धर्मैरिद्रक्तिकतप्रोक्तोज्ञानेदेवज्ञानदर्शनं गुणेषुसंगोवैरा
ग्यमेष्पुर्ववालिमादयइति एवंविधाज्ञानादपउपादेयाः अन्यथाहेमाइत्यर्थः यन्नादिषुवप्रोक्तमन्निष्ठतावुदेदेप्रइद्रिपनिग्रहः
नितिज्ञादः खसंमर्षाजिहोयस्यजयोधनिरिति एवंविधाप्रमादपउपादेयाः अन्यथानहेमाः एवमन्येषु अत्रकोनरुपाध्या
केनेवपादेनसंमहीतः उत्तरत्रैकस्येतेतरस्यार्थः यादउपेनेतिनद्वयंशतितेहानिः १३१४ नृपेगुणनृपेदोषइतिमेदस्य
नेदोषः एतद्विभागएहितेनपरमदज्ञानेसगुणः गुणदोषदक्षिदीयोगणस्तमभावरितइत्युक्ततात् गुणदोषयोपवाटमा
ह कर्मणिज्ञानमज्ञानेति नोगुणदोषो कर्मणिस्तः नतज्ञानमज्ञानोः तत्रभगवदर्थितेकर्मणिगुणस्तत्रहि सर्वस्यवत्समा

हे हेपउपादेये १३१४ १५ गुणदोषावमिद्रिदो कर्मणिज्ञानमज्ञानोर्ज्ञानासंख्याप्रकल्पनात् १५ २१

वादमित्रत्वं यथोक्तं ब्रह्मार्थं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतं ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिनेति अन्यस्मिन्कर्मणि मेदन्पत्ता
दोषः ज्ञानमप्यतुवाधः ५ निरिहोतमासर्वमनेषुपः पृष्टावाविकीवमात्मनः भूतानिमगवत्ता सत्येष्टमागवत्ता नमरुत्पत्रो
ज्ञानप्रत्ययेतिप्रत्येकमात्मन्यप्यतेनमेदमावात्रतावदोषः अतएवभेदप्रतिषेधिका मेदमावात्रगुणेष्वित्येतदेकंमूलमो
केन नमप्येकात्मतामागुणदोषोद्भवागणः साधुनोपमचित्तानावुदेः परमुपेपुषामिति गुणदोषयोह इवोपेय
गुणेष्वेतिप्रकीर्तवुदेः परमुपेपुषामितिज्ञानिनामित्यर्थः १५ सासातेषुनेषुमतेषुप्रसिद्धासाडिपू
तिपंचविंशतिप्रसूततसंख्याप्रकल्पनात् वादिनोस्फूर्तिवेचित्रातवस्तत्वेत्येकमेवतत्तमितिभावः १५

下

प्रमाण दोषतः स्वतः सिद्धः स्वप्रकाशः प्रमत्तत्वे न स्वमितं तद्विजडादव्यतः प्रकाशते परस्परं सिद्धाति स्वतः विश्वकं प्रपन्ते वदे
नेहयोर्मध्यस्थः १० मनः प्रतिगतिरिति मनोगतमनसि स्थित इत्यर्थः तस्मिन्ननः कल्पिते प्रमिमा नीत्युजो देहयोगविद्योगहेतुः
वस्तुतः च प्रमजो विमनो धर्मस्त्रिमाणा ज्ञानमस्तु मानिवेत्यर्थः १२ मन एव शत्रुत्वस्य जयो विग्रहः सोमि मान निवृत्तौ हेतुः १५
प्रतिमादिस्त्रिमादिशब्दास्तल्लक्षणाभिप्रायः तल्लक्षणस्य विष्कार्त्तने क्रिया योगः २० प्रकृत्या कामिन्या गाढालिङ्गितः प्रमत्त
संस्ततावधिष्ठानं २१ स्थिरचरमूर्तरीश्वरस्य पूजने वा भक्तिः २२ स्थूलप्रमत्त २३ एवं सोतगते प्रस्थाने ३ केदनीच तुरंगधाता

[illegible]

नां प्रमेदाननुबदिष्यन्नाद्यमेदानाह गृहभित्त्यादि सार्द्धेन प्रादिमजरं च तर्ही तत्र येन विंशत्या गृहभित्तिधा तेहिलो कत
तपरीत्तायां हीनमधोत्तमत्वात् त्रिविधाः स्रतएव स प्राण मन वमे बुध्प्रण न बाष्पमिः क्रमादुक्ताः प्रात्मतत्त्व यरीत्ता यामे कथा
साज्ञात्ता दशमे इष्टं देयो पादे पतिर्हीर इत्युत्तरं च तर्ही सा द्वा मजरं कर्म त्यागः शनैः शनैरिति तत्र ह्यप्यन शिनो एव प्र
योर्देहयोर्मेदादेधा तत्र ह्यपि नो ब्रह्मचारि गृहस्थो प्रादुर्ह्यो एव मए पदया क्रियतेः ध्ययनेन दितो ये मे देवानो यत्न एव
च पदया क्रियते यामैः प्रजया च स्रत एव नो पतिव न स्यो प्रत एव तदुत्तरं स प्रदशाष्टा दश यो रुक्त १२२५

प्रथमं न ददिविशतिप्रदमात्राह संतागः ॥ यथाप्येवमिः स्रजं ददिविशतेः स्रजं नोव भक्त्या प्रवृत्तयोऽवः प्रसा
न ददिविशतिवक्त्रे इत्यनेन नवः वतिरपि स्रजं च एवेति नतदतयोः स्रजं ततहा विः संतागो ॥ यथाप्येवमिः स्रजं नोव
प्रदमेवक्त्रे एवमनेषु सतए कनपस्या त्मनः संतागो यो वृधमेवयोः सतो सा धुना ददिविशतिनेपि नाना विषया सक्तौ हेतोः सनेदः
सनेदनः प्रयः सुसक्तं स्रजं प्रयः प्रयः सिद्धयोः लिमायाः विभक्तिवत्तया विभक्तौ नमस्ति वृत्तमस्य प्रयः वक्त्रे इति वक्त्रे च ॥ १४ वक्त्रे च

संतागः ॥ यथाप्येवमिः स्रजं नोव भक्त्या प्रवृत्तयोऽवः प्रसा
न ददिविशतिवक्त्रे इत्यनेन नवः वतिरपि स्रजं च एवेति नतदतयोः स्रजं ततहा विः संतागो ॥ यथाप्येवमिः स्रजं नोव
प्रदमेवक्त्रे एवमनेषु सतए कनपस्या त्मनः संतागो यो वृधमेवयोः सतो सा धुना ददिविशतिनेपि नाना विषया सक्तौ हेतोः सनेदः
सनेदनः प्रयः सुसक्तं स्रजं प्रयः प्रयः सिद्धयोः लिमायाः विभक्तिवत्तया विभक्तौ नमस्ति वृत्तमस्य प्रयः वक्त्रे इति वक्त्रे च ॥ १४ वक्त्रे च

मादीत्यादिनां स्रजं नोव भक्त्या प्रवृत्तयोऽवः प्रसा
न ददिविशतिवक्त्रे इत्यनेन नवः वतिरपि स्रजं च एवेति नतदतयोः स्रजं ततहा विः संतागो ॥ यथाप्येवमिः स्रजं नोव
प्रदमेवक्त्रे एवमनेषु सतए कनपस्या त्मनः संतागो यो वृधमेवयोः सतो सा धुना ददिविशतिनेपि नाना विषया सक्तौ हेतोः सनेदः
सनेदनः प्रयः सुसक्तं स्रजं प्रयः प्रयः सिद्धयोः लिमायाः विभक्तिवत्तया विभक्तौ नमस्ति वृत्तमस्य प्रयः वक्त्रे इति वक्त्रे च ॥ १४ वक्त्रे च

ह.
१४

ननु कुतः पुनरिति चेत् कर्मविष्णुप्रकरणमिति तत्राह वासुदेवेत्यादि तत्राप्येता आह भोगधर्मी न भोगवतश्च श्रुता न अस्थितः श्रुतं य
 तो निःसंगो प्राप्य सैषां मितुक्तत्वात् तस्य कर्मनिष्ठात्वमिति भावः जीवते जायते पतन्वत्येति नः १ अथाध्याययेव कार्यं मत्तानि नि
 णवक्तुं वष्टा आचार्यो माह विष्णोरेत्यादि सैवाहः कस्योऽवयोऽस्य कारणं वष्टुसंबन्धकत्वात् तदित्यकारः मतः २ देवि श्रोत्रभर्ष्यना
 कता स्वः स्वर्गो न स त इति ३ उदेन च कता स्वधामस्थाने न प्रप्राप्ति मृतः स्वस्थानमधिष्ठेत्तु सुना भगवता पदं कृत्व स्थलं कर्तव्यं
 मिहावस्था न च तत्त्वज्ञो य दे शः कृतः सतपोः सैवाहरे तुरित्यर्थः एतेनात्रै रप्येतद्वचार्थं मुखे न होयमिति मते तथा हिल
 द्यस्य क स्यात् ४ कृत्व धामस्थानं हि देवे देति श्रुतेः १ एवेकै र्मविष्णुप्रकरणं सैवाहकारणं च विविच्य ज्ञाननिष्ठा प्रकरणार्थं वक्तुं

वासुदेवाय नमो येन तत्त्वज्ञो न भिदे जगो मम त्वेदावत्संनारदस्तद्वदगतः १ विष्णोऽभ्यर्ष्य ना देवेः स्वर्गसेतु उदेन च
 स्वधाम न प्रमत्तं च वष्टु सैवाहकारणं च तदीश्री न तथैकै हो दावे केचैक केदिधा होहिधात्री श्रुत ईक मेक मेक च सो
 तस्मै न प्रसा न शेषेषु हि त्वां त्वा ममाहं लय दर्शने

शेषाध्यायार्थं संग्रहाति चतुर्थेत्यादि सार्द्धे न प्रत्येकं त्रिंशो कत्रिंशो तत्का शेषेषु सप्रमादिषु त्रयोविंशति सैष्येषु एता नोत गान्
 स्मानुषिह चैतन्नेयः तत्रैकः प्रसूतदुर्जरं वै के त्स्मृतं कीर्तं भगवत चतुर्ष्वधा ध्यायेषु एव मन्त्रत्रिंशुधा प्रत्ययो ते पुत्री न
 प्रसूता नोत गान् च मरुचे एकवष्टु एव मुत्तरान्न वस्तु संख्या श देवु ततश्च द्वाविंशति प्रसूताः ३ तत्राणि च अध्यायास्तु त्र
 याविंशतिः स्युः ३ तत्राभेदविबरिषां ते ममेत्यादि नो त्पयो र्थः ममाहं मोल्यो ममाहं लय स्त दर्शयन्ति ममाहं लय दर्शना
 वेतो तत्र त्रिंशो मम त्वलपः स च स्वर्गं स्मृतिस्तु पंषण्यतो हि हरेस्तदुपेक्षणा गम्यते एकत्रिंशो त्वहं लयः सत भगवता दे
 हत्या गा रुम्यते एतौ च तानो तने लिगभता वि ति ज्ञान निष्ठा ते दर्शितौ राम क

वेचिहं देवीयं ककयेति प्राप २ ह ३ सं मोहना फीपजाता सं मोहिनीति च ३४ सा नृपति लो कां प्रविषये नृप सः होपलं
गएत नृप पती ३५ पे वि फुलल सं दे वन पि ए ३५ तो ग ही तुं मन म्र के विले पी ड म न न्यली ना ३६ ति पुं स्तं प्र वि
लेन तले मे यो तं क वित ३६ माता का रा हं गता तस्मै ड य प्र व छ रि येन के न प्रकारे ए कि शो पी गृह म मा पि प्र ए तं मं
यथा स्या क्रि य तां भ डे दे व म स्मा च्छे त र्ग एं त वा च व ह को पा पा इष्टा स्ता कुरु ह ए म च ३७ न द द री त तो पा वं म त ए म र्थ मुक्ता
विने पि नं न दृष्ट म पो वा य स्त पा य स्तो च ते धु ना ३८ म पा त दे व क र्त्त व्यं ड य ग र ए सि ड ये विले च्छु वा च तं व क
या ३९ म त्वा हं न पा यि क स मा नि च ज्ञ ये य द्वा वि भ व त ग र ए हि श तं श तं म पा यि च त ये त्य कं स प्र म्पा न प्र प्र
क र्त्त ४० इ ति कार्त्ति क मा २ प्र ए म्पा सा ग ता त त्र कि शो दी त मु वा च ह मा ला क ते प्रो न व मी तु ल स्या क र पी
उ ने ४१ ति ए त्त स्त पा ने या मु कु टा पु च्छ सं भ वाः मा लि न्य वा च मे क न्य सा ग ता ग्रा मा ज्ञा ना को त क का रि ए ३
४२ तं व वा वा ले म्पा म न य ति त स्ता न्वा सा मि त ये त्वा मा लि नी ख ग हं प यो ४४ क ण्ठ तः सर्व व तां तो विले च्छे त तो भ
४५ मा लि न्य इ चि ता त्रो म कु टा वि वि धा स्ता दा वि फु कां चां त दा रा जा न य से
४६ त स्म पु त्रो म कुं दो भ त्स र्य म कि य रा म लः कि शो य स्त त दा ते न वा र्त्त य म ति सं द र ४६ त दा ते न म कुं दे न
सं क ल्पः क त ए व च कि शो य इ ति भा र्त्त म वि ष्या त्ति रि वा क र त दा त्र म ह म सा जि ना य था स्या त्म ति र्म म क त्ते य
स तु सं क ल्प म प र म्पा म्प च्छे त्ते म प्र मे ह नि स र्पो लो ख प्रे व च न म व की त कि शो पी वि धि वा यो गो वर्त ते ते क य
म वे त ४७ तो ते प त्नी प्र दा स्या मि क न्या प द्या य ते ल एं मु कुं द ३ वा च यदि दे व म्पा सि वि प्र स ज सि ते प्र मो ५

संवेतवदुःखं विच्छति पद्यसंमं हे वृथां मिथ्या तं मम ज्ञापते १४ तस्मात्तत्संवरिष्वा मिथ्यो च तितथा कु
 रु मस्याः कश्यत्तं केषां दसौ वज्रा मरिच्छति १५ इति तद्वचनं श्रुत्वा कनको दुःखितो भवत् न च कार विवाहो
 स्याः सा च ब्रह्मणः जने १६ नियुक्ता यद्गृहं यत्तं ना तेनाम मरुता यतः १७ पुमान्नेपसंयन्तां दुःखं मे वापि मिथ्य
 ति १८ स्थिता सि गृहे सा तु हि जातिं चंदने वदशी प्रवृत्तिं शरीरे निवाहिता किमत्र कारणं जातं तद्गृहो काम
 नृपिणी २२ इति तद्वचनं श्रुत्वा चैत्रा सर्वमवकीर्त तदकृपा लना तेन तन्नित्राये निवेदितं २३ अस्मै मंत्रं प्रदास्या
 मिष्टानं विष्णोर्हृदयाक्षरं करोत वर्धयित मं जप मम स लोचना २४ प्राप्नुः स्त्रानवतीचा स्तुलसी वनमालिका
 कार्त्तिक मम सिते पक्षे न वसी विष्णुना सह २५ इति का ० एकोन ध्यायः सो बर्हि न तल स्या प्रविवाहं कारय
 त्ति मे ते ननु तत्र मावेन विधिवान् भाविष्यति २६ तन्नित्राये तत्प्रेत्युक्तं प्राप्य श्रितं - दमवान् किं शो यैर्वैष्णवं
 धर्मं समग्रं च तद्देशस २७ ठिते वने त्रयस्योक्तं किं शो यैर्वैष्णवं करोत वर्धय मं पयाशा स्त्रं किं शो यैर्न दूतं कुत २८
 उत्तमं कार्त्तिके मासि किं शो सी स्त्रपनायनं प्रातः काले गता बाला २९ पुत्रा गार्गे बिले पिता २९ तन्नित्रे २९
 एवापमो हे ब्रह्मणः पतस्यास्तसंलग्न नावता मरिदितो ३० केन हित ददुःखं दूरा कोनेत्यर्थो तिसृविवधे सप्त
 त्रिंशो विना प्रपश्येति पुरुषाणां तु कथा ३१ यथा ठितीया चेदस्य दर्शनं उक्तं काजनाः तपाराः
 द्वादस कलाजनाः ३२ त्रिमेव सात्रम केन दृष्ट्वा स्थिता तबालकाः अधि किं वर्णनीयं तस्योद

एवं स्कंधार्थं निरूप्य ध्यायार्थं साह ग्रहादिना वंधोपीडनस्य ग्राहो न क्रः प्राग्जन्मैकस्य सत्त्वं मजे गज विषये नृप सः होपणं
 सप्तुद्र ति शेषः विषयसो हरेति शेषः स्त्री ते मोह नीते स्युति ना ता वै कवच न स राणां स धा प्राप्ति त्वर्थः ७ राणः स राणां स ह
 राणां ति शेषः विषय इत्यादिभिर्भागवत्कृतस्त्री नया लोक न त्रि त्वर्थः त्रि मो व्रत म स्त्री स्यादित्युक्तत्वात् व्रत इति पुं स्त्वं प्रथि ३
 देति व २ दिता दा त्वति धा निग्र हो व दता दन ग्र ह स ता त्रि ध्या यु प ग मा ते प्र ह्रा द स क प प्रै ति व श द्वा त क्रतु समा प्रि प्र ए न म
 ध्या प न व मो वलि विषये त्रिका स्र प न स्य स प्र हा स्र प म स्र प यो द श स्य वा दा व र्थः ३ ति री का यं स्र ए स्कंधः २ ए व म ए म र्थ मुक्ता

ग्राहा ह्यो हरे मी सः प्राग्जन्मैति त्रिको गने मंदरा सो विषय सो हरेः स्त्री ते हरे स धा ७ राणः स र ज यः शो मोः स्त्री ते ह्यं स प्र
 कौण्डे वले न यो व्रतो दित्या हरे न म्मार्थि ता व लो २ वले दिता हरे व डि त्रि ग्र हा न ग्र हो व लेः प्र ह्रा द स क प प्रै व म ध्या य
 व को व लो इ ति श्री भागवते म हा प री णे त रिला यो २ न व मे व चतुर्विंश त्वा ध्या पी शानु की र्त्तने ई शा भू प त य स्त र ए म का
 ह्रा द य व धे २ इ ति त त्रि यो गे न त क थ शानु की र्त्तने इ लः प्र व धूः श पी ति रं व री वी न वि प्र योः २

25

अथ नवमस्कंधार्थं साह नवमेवेति चतुर्विंशतेर ध्यायानां स हारि प्र तु विंश त्वा ध्या पी किं त दि शानु की र्त्तने न दा ह ई शा इत्या
 दिना ई शारां ज्ञानः तत्रा पिरा म क सा द यः स्वयं मो शाः १ प्र मे तु त त्रि यो गा दी प्राप्ते वा मी शाना मी शानु क र्त्तनो व क था ई शानु
 क थ त्वर्थः ता ते वा ह इ ल इ त्या दि ना इ लः प्र य म ध्या ये नि क ष ते र्त्त यर्थः ५ प्र मे वि षः वि प्रा द वी ला न्न न वि प्र यो रि ति विषये स प्र
 मी मी व री व स्य वि षा भ कि प्र दु र्थे वि प्र भ किः प व न इ त्वर्थः २

न्यायसिद्धयुक्त्या तत्राद्यकोटिप्रतिमः क्षणोभवद्रवेर्विना क्षणैरिव न क्षवाच्यतेति च तथासंनिकर्षविप्रकर्षाभ्यां
जायमानोरतिभावस्यापीतद्विषयः प्रवणभावसालेव न विभावस्यर्थः विलारेण चेतदस्य ते ननु तस्मिन् जायमानो
नेपि प्रेमोतिरर्थकः तेनाज्ञानात् राजादिषु प्रेमाय रिज्ञानेन विपरीतकार्यस्यापि दर्शनादित्येतादृशप्रयत्नं च भिन्नं
ति सर्वेष्वर्थेषु मनोवत्त्वादिरूपेणैव धिसर्वप्रकारेण नः एवं च सर्वज्ञता त्राप्त्यज्ञानकृतं वैयर्थ्यं प्रेमपरिज्ञाने
पितदा प्रयत्नोपकारा सामर्थ्याभावात् स्वयं इति स्वतंत्रः सर्वशक्तिवित्यर्थः शक्ति इति हि पारतंत्र्यं स्यात्
तथा च न सामर्थ्यकृतं वैयर्थ्यं ननु गोपालकस्य कथं सर्वज्ञते सर्वशक्तित्वे तस्य तस्या ह तेनेव ह्यहदायग्रादिकवय
इति आदिकवये ब्रह्मणो ब्रह्म हरणो मास्वरूपनिष्ठासवे ब्रह्म निजस्वरूपं सत्यज्ञा नादिलक्षणं सर्वशक्तिं च यस्तने
विलीनितवान् प्रदर्शितवान् ननु हि दासं कल्पमात्रो वैत्यर्थः तथा च ब्रह्मणि तत्रो ह हत्य उ प वं शशि प्रु त्मा
द्यं ब्रह्मा द्यं मरमनं दमगाय को थं ब्रह्मा नृत्सी निव पुन यति तो विचि न्व दे कं प्रयाणि क व लं पा मे ष च णे त्यादि
ननु ब्रह्मा स्वयमेव जानाति सर्वज्ञतात् किं तज्ज्ञापने न त्याह मुह्यंति यत्सरय इति यत् यत्र श्री कृष्णस्वरूपे
सुर्या ब्रह्मादयोपि मूह्यंति इदमिह मिति निश्चयं कर्तुं न शक्नुवंति तन्मायायाः सर्वमोहकत्वात् तथा च भगवतोक्तं
गीतासु नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमाकृतः सृष्टो लुनामि जानाति लोको मामजमव्ययमिति ब्रह्मणो मे
हे हे त्वं न रं व द न् कारिणि क त्वं च दर्शयति ते जे वारि र दा मि त्यादिना ब्रह्मणा वत्सेषु तत्पालकेषु ते दुष
करणीया विच स्वसृष्टेषु मोति के ष्वप ह तेषु यत्र श्री कृष्णो सर्ग त्रयाणां वत्स तत्पा लक त दुष करणा क्ष नां स

सर्गः प्रादुर्भवे तात धृतिशेषः तत्र इष्टं तः तेजो वारिमदां विविधप्रोयपेति त्रिवर्तुतत चेताः श्रीमयथा ब्रह्माण्ड
 तेव तत्तत्कालकतदुपकरणरूपमर्गस्तथैव भगवता कृतः सन्निपते दसस्वत्वेनाभोति कोपि भोति कव इत्यत इत्य
 धिः तथा च वक्ष्यते एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मनः सत्याः के कतरं नेति ज्ञातुं नेष्टु कथं च नेति तथा च के
 मया ह्यष्टाभोतिकाः के च भगवता ह्यष्टाभोतिका इति निर्णयस्तु मर्ष्या ब्रह्मणो मोहा युक्त इत्यर्थः ननु
 भगवता किमित्यन्ये सष्टा ब्रह्मण कता आमेवानेतुं शक्यात्वादित्यत आह मर्षेति मर्षां मया सहिष्णुता न
 याक्षमेत्यर्थः तथा च वक्ष्यति ततः कृष्णो मुदं कर्तुं न आह एतच्च कस्य च उभयपार्थित्यमात्मानं च कैवि
 कृदो अर इति तेषां मानयेत् ब्रह्मणो संतोषः तदन्वेषात् ननु त्यागो करणेन हं धूने संतोष इति विचार्य
 परमकारुणिकेन भगवता ये सष्टा इत्यर्थः ननु महामायेन ब्रह्मणा विहितं मायां कथं कृष्णो ज्ञातवान् ज्ञा
 ता वा किमित्येतां तु वानेता इष्टो पराशरो को यस्योचितत्वादित्याशंका यामाह ध्यात्वा स्वेन सदा निरस्तकृत काम
 ति निरस्तं निरस्तं कृतं कृतं कथं ब्रह्मण कृतं मोहनं तन्निमित्तं कोपादिकं च येनेति तथा तं तत्र हे तद्धार्यात्वेन
 सदि तिस्रस्तथात्मत्वेन ज्ञानरूपेण प्रभुत्वेन सर्वनिष्कामकत्वेन सदनं सत्प्रवक्ष्यामि स्वेन सदा ध्यात्वा तद्
 येन प्रभावेनेत्यर्थः तथा चोत्तरी मित्वा त्यरिज्ञानं आत्मत्वाच्च कोपाभाव इति सर्वमनवद्य एव च सर्वप्रियते
 न परमानन्दरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमोहनः सर्वसुखप्रदः सर्वोपराधसहिष्णुः सर्वोत्तमोपरमकारुणिक
 को विदुषधतरश्च श्रीकृष्णभक्तिरसानन्दनत्वेन संपूर्णं ग्रन्थप्रतिपाद्य इति ध्यातुं विशेषणद्वारा विशेषे

सस्यदत्तस्य देहिना दत्तस्य भूतसतिः संपादितानि तस्य विप्रनपस्य देवयोरोहितं नागपण कवचेगुरुसिद्धं प्रतीतिदोषः १ तस्य विप्रन
पस्य वधे न पदये तस्मादत्र भयमिदं स्य वासवः २ अत्र विविधाः शोकाः चित्रके तोरिति विप्रन वर्तते विप्रलाभप्रोक्तं चकाराजीवो
क्तिसे कर्षण दर्शने २ शक्रेण महता मिदमेदः सा नृगर्भजर्मस्यो नासि त्वर्यः पुत्रपुत्राय हिं प्रत्य ध्यायन्ते रायस्य ध्यायन्ति इत्यर्थः
३ इति श्रीभागवते ६ एवं ब्रह्मपुष्टिं कृत्वा स प्रमेरुति हन्यत इति १ स प्रमरति ननु किमवनेनानवो इति आचार्यः नेत्याह कृतयः

प्राक्

दारदास्यत्र नाशो स्य दौहित्रादि प्रनपमः तस्य देवपुत्रे धस्व गहं विस्मयमिति १ तदध्यायौ दत्तस्य वं चित्रवासवसंगः
वत्र भक्तिनशो र्यवत्र स्य मरणात् वत्र हत्या प्रतीकारा विप्रके तोरिता ननु चो धो गिरो नादयो भ्यां विद्या लाभजन
रदात्त गोरी शापाच्च वत्र त्वगर्भजर्मस्य हृदि द्रवत इति कृतं पुत्रं प्रत्य ध्यायन्ति मिदं ध्रुपः ४ इति श्रीभागव ६ स प्रमेरुं च दश
भिध्यायेरुति बालेन प्रतिः कर्मजा कर्त्ता भोक्ता स्त्रीत्यादि वासना १ स प्रह्लादेति हासेन दशो ध्यायेन दश्रीता स्वरू
यतः काणतः चंदा ध्यायेन कर्मला प्रह्लादस्य परोरागे देवः पितृपितृवर्गः विष्णो तपोरविषये कर्मलो सुखभावदातृ
कर्मवासनोऽस्य कृतान्तरा पमत्रेत्यर्थः १ नन्वस्याः किं स्वरूपं किंच कारणं तत्राह सत्यादि सा वासना दशा ध्याया यस्मिन्नि
हासे स तथा प्रह्लादेति हासेन तस्याः स्वरूपमुक्तं कारणं कर्म ध्याय चं च केन कर्मला कर्मनिनयतो नोक्तं प्रतोत्रप्रक
दये २ ३ कर्मैव विवर्णेति प्रह्लादस्य विष्णो परोरागः तत्पितृपितृवर्गो हि राण कृषिपु हि राणा च योस्तस्मिन् परोरागे व
त्येवैव नृणा वासनेत्यर्थः तयोः पितृपितृवर्गो रागद्वयोर्वा उभयत्र हेतुरस्य प्रायकं कर्मत्याह कर्मला सुखभावादिनि

ननतकमैव कुतो ज्ञाते तत्राह उष्टुमिति तत्कर्मकलहप्रकोटप्रमो प्रवृत्तः यो तद्वृत्तं विहेतुं प्रवृत्ता विवृतो हेतोः ननवैकुंठे प्रह्लाद
 ८ स्मृत्युपयोग्योक्तः कलहप्रसंगः तत्राह चतुः सन इति प्र. प्रह्लादः सप्राक् चतुः सन ज्ञात्वा चतुः सन इत्युक्त एकमे
 ८ वहि ब्रह्म तपश्चतुर्दशैर्द्विषा विवृतो हेतोः तौ विजय विजया दोस्तामिति कलहप्रसंगः नच प्रह्लादस्य चतुः सन तौ लक्ष्मण लक्ष्मणौ क
 य विजय विवृतो हेतोः नतस्य चतुः सन तौ स्वस्मान्न च्या विवृतो एवं स्वयमपि स्वेनैव कर्मण्युतः कः रविवि
 प्रमितापतः स्वकृतस्य कर्मणः फलं तमेव त्रितकः पुनरिह हृदयो वा सना निरूपणमिदं यदीदृशं च त्रिदशयुक्तं एतदेव विवृतमाचार्यैः प्रह्ला
 नमस्तौ जयस्य विजयं पश्य च त्रिरकुंठवैकुंठतश्चतुः सन रुचेति यत्तद्विचिंत्य न दोषादिके मुनौ च पदयोतमत्तपि च प्रह्लादस्य तौ के
 जयस्य दरमैतरे कुरुत पादिराज्ञानते इति श्रुतेन चित्तस्योत्तरस्य करणोत्तैः स्थानव्यतिरेकं भव्यमनुमतमिति भावः ५ ततश्च देवि

उष्टुमो प्रोवेतं तं वैकुंठकलहान्निधः चतुः सनो ह प्रह्लाद इत्येव विजयो जयः प्रा ३
 निज्जामसकाभ्यां भक्तिभ्यां वा सना इयं उष्टोरप्येकैकलता रूर्मशोर्भगतेः चोपात् ५

त्य
 र
 म

वृत्तमित्याह प्रा ३ निः काम इति या प्रह्लादस्य भगवत्पावाल्यादहेतुकी राजवा सना सा प्राग्भावी यथा निः काम प्राग्भावा निः काम
 वेत प्रमातिशयात् पादतयोरनिमित्तं च वा सना सा प्राग्भावी न या सकामन प्राग्भावा सकामं वेत भगवत्पावा लोकात् तदा स्य वाच्य
 श्रुतेन निशपत्तुं गगन प्रतिवेधात् स्वाधिकारस्थितयो रप्याव योरभिभवः किमिती श्ररेण न निधि उष्टुमभ्युपगच्छति न वेरा
 कुशोपनिता वलि त्मातरे वितामेव वा सना मनु र्धाते स्म श्रारब्ध कर्मलोभेनेन हृदये वा सना इत्येव फलमेकमेव साह चोपनिती ए
 कफलता भद्रः तन्निधिलक्षणा तस्मादिदं न हि घात वा सना म्यामेव हयोता धिहा चित्तद्वयनेति तत्तमतिस्वनय ५

श्री २

ता
त्य
सो
सा

भास्वस्य घटादेर्भासक दीपादे धर्मत्वादर्शनात् मिथ्यात्वे दृष्टान्तः तेजोवाटिणिक र कान्धे म बुद्धिः एवं का वाटि र पा
यां स्मृते तेजो बुद्धि रित्युदाहार्यं तथा चेदमनुमाने संचितं आत्मनि जाग्रदादिवुद्धि र्मिथ्या तदभाववति तदुक्तिं ता ते ज
सि वाटि बुद्धि वत् तदभाववत्त्वं चात्मनः प्रुति स्थिति न्यायनिश्चित मस्माभिः एवं लक्षणे वैमि ब्रह्माभिन्नत्वं दर्शयति धा
स्वात्वेन सक्त निरस्त कुरु कं मेति तदेवं तत्पदार्थत्वं पदार्थतदेव कथन दारे ए शास्त्र स्थ विषयो दर्शितः श्रवण मनन
यो ह्यतीये च त्रिदिध्यासनवतो विज्ञातो य प्रत्यय निवा राण्य मनो निग्रह दारा व्युत्पाद्यमानत्वात् चतुर्थं च एमीमांसा न
यत्तं चास्य संचितं तत्राहि पूर्वा ईन जन्मा युष्मद्यत इति न्यायः साक्षादेव दर्शितः अन्वयादित्यनेन तत्समन्वयादिति
अर्थे च मिथ्या इत्यनेन इत्यनेन कृशब्दमिति तेने ब्रह्म ह देत्यादिना शास्त्रोक्तिना दिति सत्यतियस्य र य इत्यनेन एते
न सर्वे व्याख्याता व्याख्या इत्यनेन न्याय कलापः संचित इति समन्वयाध्यायो व्याख्यातः १ तेजो वाटि म दामित्यादिना
तदनन्य तमारंभा शब्दादिभ्य इत्यादि न्याय सचनान्न विरोधाध्यायार्थः २ धीमहीत्यनेन सहकार्ये तत्र विधिपदे
एततीयेन दतो विधादि विद्यादि व्याप्य सचनान्नानाध्यायार्थः ३ धास्वात्वेन सदा निरस्त कुरु कं परं सत्य
मिति फलितार्थः ४ अविद्यातत्कार्यनिष्ठं पलक्षित परमानंदरूपावशेषात् एवं च सति परमहंससं
हितेति समाख्यानं घटे परमहंसानो वेदोत वा कथं निदिध्यासन निष्पन्नत्वात् अत्रत्या याख्याना तत्तत्कार्य
कलात् एवं च ध्याये मेति यदस्थाने धीमहीति ध्यादसपद प्रयोगा ज्ञायत्री नूपत मस्याः संहितायाः संचितं तत्सावित
वत्त्वं मित्यर्थः स इति तनेन संचितः धियो योनः प्रचोदयादित्यर्थः तेने ब्रह्म ह देत्यादिना संचितः तथा च माय
त्रीवदनिष्ठं प्रत्ययं संहितेति दर्शितं लक्षणे च श्रीभागवतस्य संचितं तथा च मत्स्यपुराणे पुराण दान प्रस्तावे यत्र

33

सा

धिक्कृतं ग... विवर्णिते धर्मविलस्रः व... सारवधोयेतं त... है भागवतं विदुरि ति गाय अण्क मे... लक्षणे नोक्तः
 एवं च सति दी... यदश लक्षणा... नेन न... को न... चित्तपनि जन्मा... य... यत... नेन स... विहर्ग... स्या नो निरु...
 य च तथैवं व... म... य... यानि स... चित्तानि तेने व... ह... द... य... प्रदिक् व... १... त्यनेन भ... न... ग्रह... ल... यो... य... य... स्कं ध...
 त्या... मु... ति य... र... १... त्यनेन क... म... वा... स... न... न... पा... ३... तिः स... म... स्कं ध... य... त्या... द्या... म... ने... र... शानु क... ये... न... पु... मनवम
 स्के ध... म... पे... त्या... र्क... म... ध... ए... वां... त... भू... ते ते ज... वा... रि... द... दि... नि... म... प... ३... ति... नि... रो... धो... द... श... म... स्वं... धार्घी... र्घी... र्घी... तः धा... म्ना... सेन... स... द...
 नि... स... कु... ह... कं... ति... मु... नि... रे... का... द... श... स्कं... धार्घीः स... त्यं... प... र... मि... त्या... प्र... यो... दा... द... श... स्कं... धार्घीः धी... म... ही... त्या... त्मने... प... दो... त... म...
 प्र... यो... गा... द... धि... का... र्ग... ३... म... स्कं... धार्घीः स... त्यं... प... र... मि... त्या... प्र... यो... दा... ते... ते... ते... च... ध्या... नो... प... ल... ति... त... सा... ध... ना... न... न... यो... द्वि... ती...
 य... स्कं... धार्घी... ३... ति... क... त्त्र... भा... ग... वा... र्थ... स... च... ने... त... दे... न... द्या... र्था... न... मो... प... नि... व... द... रो... च... ये... ते... सा... त्वा... ता... स... र्वा... र्ण... ये... ति... ये... ची... क... त... ये...
 च... म... हा... भ... तो... य... हि... तं... शु... ड... चै... त... न्यं... त... द... मि... मा... नि... वि... रा... ३... त... र्था... मि... न्यं... ३... ति... त्य... नि... रु... ३... ति... व्या... र्था... य... ते... ए... व... म... प... ची... क...
 त... पे... च... म... हा... भ... तो... य... हि... तं... शु... ड... चै... त... न्यं... त... द... मि... मा... नि... हि... र... ए... र्ग... र्भा... त... र्था... मि... न्यं... अ... नु... त्ता... ने... ति... सं... क... र्ष... ण... ३... ति... व्या... र्था...
 य... ते... ए... व... स... प... ल... स... र्त्त... म... का... र... णी... भू... तं... प... न्मा... या... त्म... क... म... व्या... क... तं... त... दु... प... हि... तं... शु... ड... चै... त... न्यं... त... त्रि... पु... वि... दा... भा... सो... प... ल... ति...
 अ... नु... त्ते... ति... त... ३... ति... व्या... र्था... य... ते... स... नु... प... हि... तं... चै... त... न्यं... स... र्वा... न... स्य... तं... स... न्मा... त्रं... स... वै... सा... ति... प... र... मा... नं... द... य... ने... अ... वि... क... ल्पा... ३...
 ति... वा... स... दे... वा... ति... व्या... र्था... य... ते... सं... क... र्ष... ण... प्र... द्यु... म्ना... नि... रु... द्वा... ना... मा... धि... वा... स... दे... व... त्वं... वर्त... न... ए... वो... पा... धि... क... तः... के... व... लं... वि... श... ष...
 ए... त... च्छे... न... सिं... ह... ता... य... नी... यो... त्तर... भा... गो... व्या... र्था... तं... ३... ती... ता... नु... ज्ञा... त्रं... नु... ज्ञा... वि... क... ल्पे... स... र्त्त... स... र्त्त... म... बी... ज... सा... ति... मि... ति...
 ति... व... ड... क... त्वा... भ्या... सेन... अ... त्रं... च... वा... स... दे... वः... प... र... मा... त्मा... सं... क... र्ष... ण... जीवः... प्र... द्यु... म्ना... स्तु... मनः... अ... नि... रु... डो... तं... का... र... ति...

संक्र. ३॥

गमादिदे प्रयेस्वपुषति सतीरि सतीरि धुवेकालः पृथुः प्रौढः प्राचीनः प्राचीनवर्हिः सव इः भीमादिबदुतरं लोपः सत्पुदे नाः
 मिदिपुः स्वचतुर्विधस्य कार्यस्योक्तये चतः पुकरणी कतेत्यान्वयः १ नस्यामध्यायान्विमज्जति स प्रमिरिति सतीरि हसः सप्रमिः
 मनसा अथकमासा १२ ध्यानाकावाह मन्त्रित्यादिना सत्येस्य प्रसंगार्थं तस्याः सत्याः पतिप्रतातप्रतत्यरिता तौतयो रुद्र
 एतेवर्षः १२ द्वाहमजयेति निषेधं देहत्यागः सत्या इत्येवगुणः प्रममालीः सातनं क्रीधहरणं ४ संक्षिप्तिः समाप्तिः १३ द्वायस
 तत्रप्रसक्त्या बालमाह धुवेणेति कामला १२ प्रमिस्मादुरः प्रमोनाशसोत्मात मनः स्वायंभवः कर्तारि चण्डी मनकर्तकं कारण

सतीधुवपृथुप्राचीनेतिहासेस्तदुक्तये २ सप्रमिश्चतुर्भिः प्रदशभिः प्राणमिस्तथा ॥ मनुकन्यान्वयः सत्ये धुवली
 त्यतिसतयोः ३ पत्या निषेधं सत्या देहत्यागः विहृष्टे वेगणे द्वा मखधं सोवमिणरुद्रस्तोत्रं ४ विष्मनादतं यदुवं प्रचलं यदंतस्यापि दुवस्येत्यर्थः ५ प्रौढमाह पृथव इति वयवेपथोः प्रसंगार्थं
 कृवेणराधनेहरेः कामलाधो धुवस्यास्माद्यज्ञाताकारणमनोः विष्म धुवपदप्राप्तिः पृथवेवेणुसंभवः वेणुवर्गोः पृथु
 सतिः सताद्यैः स्तवनं पृथोः १४ पृथुनात्रिग्रहोभजे स्तन दुग्धस्य दोहनं त्रयोऽश्वेधराकस्य साक्षात्कारो मधुदिवः ७
 सभामध्ये स्वधर्माक्तिः कुमारेभ्यः परात्मधीः तया वने स्वधर्मापिरुतयः चित्रे प्रवेतसां ८

मित्यर्थः धुवस्येत्येव ५ विष्मनादतं यदुवं प्रचलं यदंतस्यापि दुवस्येत्यर्थः ५ प्रौढमाह पृथव इति वयवेपथोः प्रसंगार्थं
 सताद्यैरित्याद्याशब्दाणां धर्मादिना तस्य तस्योपधी १० दावलरूपस्य दुग्धस्य नयः शक्रस्य पृथुनेत्येव ७ स्वधर्मा
 विष्मसेवा कुमाराः सनकाद्याः परात्मधीतत्त्वज्ञानं तया परात्मधिया पृथोरिति मंडूकपुतन्याधेन चतुर्वर्त्तुर्जने
 व इकार्थमाह तप इति चित्रे प्राचीनवर्हिषे तत्प्रसंगार्थमित्यर्थः रुद्रगीतमित्येतो ध्यायार्थः ८ शमाम

६१
५५

धीष्णामावध्यात्मा नौ तयो हक्तिर्वध्यात्मनो निरूपणमित्यर्थः प्रत्ये प्राचीनवर्हिषे जाधिपं पुरंजना नीचं याविना तद्विहितस्यात्मनः पुरंजन
 न्यस्य वा यद्विः मगया समासगमविधीश देव्या विधि न हरे देवयस्य मगयाति अथशब्दा नुत्तात्ने के वाशदी नाभिविवत् पुरंजन्य
 उ नपस्त तस्य संगत् तस्य स्त्री संगिनः पुरंजनस्य शक्तेः कालेन निरस्कारः एवं कथं एषा बुद्धो त्येतदंत मध्यापार्थ मत्तोक्तं हे दानि
 श्रीतोष्णादीनि ते वा विषयं चेः स्वीकारे सति यद्वा हे वृ विषयं चेः जनांतरे मध्याभावे सति मुक्तिं रात्मनश्चेव विर्की एं प्रचेतसां विज्ञे तद्
 दोष्यति स्त पूर्वा ध्या प्रोचः प्रत एव दत्तमुखा येति स्यवं तस्यैव सर्जनात्वेन निर्देशः १८ नन्विह प्रकरणे प्राचीनवर्हिषीयैः कुरुत्तं
 तच्चापुक्तं यक्रमोयसंहारयोः प्रचेतसां मेव प्रतीतेरतः संदशन्माधेन ते वा मेव प्रकरणस्यैव मत्स न प्राचीनवर्हिष इति चेते ब्राह्म ३५

36

ध्यात्मोक्तिर्नारदेनास्मै पापहिंसां विनात्मनः २४ कालाप्रिभूति स्तच्छक्तिर्भक्तिर्हृदविषयं पुरंजना दिव्यायानं
 तयः सिद्धिः प्रचेतसां दत्तमुखा यत्रिर्वाणमध्यापार्थस्य प्रोद्युः २५ यक्रमोयसंहारो प्रचेते निस्तदात्मनैः तस्याप्यध्या
 त्मपाशेद्व्याहृष्टं प्राचीनवर्हिषः १२ एष पुत्रस्य पितुरव्यतः करणश्रुद्धये भवेदिति द्यातयितुं प्रचेतो वत्तव एषं इति भाह

क्रमोयसंहाराविति यद्यपि प्राचीनवर्हिषः पुत्रैः प्रचेतेभिः प्रकरणस्योपक्रमोयसंहाराविति दृश्यते तथापि प्राचीनवर्हिषेण
 ब्रह्मेष्टुं कुतस्मादध्यात्मपाशेत्तत्तत् प्रध्यात्मस्य तदधिकारेणैव यशोदातपोपदेशात् वर्हिषा त्रेतदध्यात्मपाशेत्तत्तत् प्रदर्शि
 तं ११ नन्वेव प्रचेतसां वत्तव एनेनात्मना ह एषमिति पुत्रस्य पुण्यं तस्यैवांतः करणश्रुद्धये स्यादिति सिद्धं भव किंतु तस्य
 नै करणश्रुद्धये भवेदिति द्यातयितुं प्रचेतसां तयः कथनमित्यर्थः नद्याचकात्मापनः पुत्रेण वसना मेति योजादुदत्तमायुषा
 नः सत्त्वं प्रयात्रेण तस्मादेव मया सनामिति विदत्तं चेन्माचार्यैः सूर्यस्तनौ मर्त्यः प्रत्यक्षमुप्राग्वसति वसुतपुः १३ तप
 रितोदार्द्रिः यत्र धर्मैरित्यादिना तस्मात्पुत्रपुण्येन स्वपुण्येन च श्रुदात्मनो एतादीनां दीप्तिर्जातेति सिद्धं १२३ १४

गमादिदोषप्रसंगादुपाश्रुत्यतिमात्रेणैवमुच्चैरेति इत्यादिश्रुत्युत्पत्तेस्तद्गुणसारत्वादिन्यायाच्चेति चकारार्थः देह
विशिष्टमनः प्राणैव केचिदात्मत्वेन प्रतिपत्तास्तान्निराकरोति अर्थविभिन्न इति नहि भौतिकानां देहे हि यथा
मनसा ज्ञातं संभवति यदादावपि तत्प्रसंगात् एतेषां यदादीनां चानित्यत्वात् आत्मनित्यत्वस्य च व्यवस्थापितत्वात्
एतेन विभुत्वमपि व्याख्यातं नित्यत्वे हि मध्यमपरिमाणत्वे नुपपद्यमानं परमाणुत्वे वा परममहत्त्वे वा व्यवतिष्ठेत्
तत्र परमाणुत्वे सकलशरीरव्यापिसुखदुःखानुपलभप्रसंगात् सकलदेहव्यापिका योपलब्धे अक्षरममहत्त्वं ताव
न्नित्यत्वे व्यवतिष्ठेत् एतेन देहाद्यतिरिक्तो विदेहपरिमाण एवात्मैतिहा एकवर्त्तनिरस्तः अस्तु तर्हि देहे हि यथाति
क्तैर्धर्मैरेवात्माज्ञानश्रयोनत्वात् ननु इति मतं तत्राह स्वराडिति स्वयमेव राजते इति स्वरादस्वप्रकाशज्ञानरूप
इत्यर्थः अत्राप्यपुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्यादिश्रुतेः संदेहविपर्ययाद्विषयत्वे न सदाभासमानत्वात् स्वजन्यत्वावेवि
वयत्वे च कर्तृकर्मविरोधात् अविरोधाध्यायेत तोषयादेहादशाधिकरणेनो नित्यत्वे तस्य नृपो यमात्मा अतएव
उपन्यसंभवादेव परमात्मा चेदिति न्यायादित्यर्थः ज्ञातएवेति न्यायाच्च ज्ञानरूप एवात्मैत्यर्थः ननु जीवस्त्वेष
काशज्ञानरूपत्वेन न्यादिश्रुत्यत्वे च ब्रह्मणो भेदतामीवात् स्वतएव च ब्रह्मभिन्नत्वे शास्त्रांभो निरर्थकः ब्रह्मो
वैवाधस्य सर्वदा विद्यमानत्वादित्यसंग्राहतेनैव त्वहदाद्यस्यादिकवये इति ह दामनसा उपाधिना तादात्म्याप
न्नः स नु ब्रह्म ब्रह्मविषयैत कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारसंसारणरूपं विस्तारितवान् तथा च श्रुतिः स समा
नः स नु भो लोका वनु संवरति ध्यायतीव लेलायतीव स धीः स भो भूतेषां धी संवेधादसंसारिणोपि संसा
रितो दृश्यति तथा च तन्निवृत्तये ब्रह्मात्मनो यदेशो युक्त इत्यर्थः संसारस्य मोहहेतुतो दृशीयानि प्रादिकवये इ

५

ति आदिभूतं पक्षं तत्त्वं ब्रह्म नंदरूपमोक्ष इत्यर्थः तस्य वयः प्राप्तिस्तदर्थं मवयवगताविति स्मरणत निमि
 तात्कर्मसंयोगे चैवं समसमी नृमलिदीपिनेहतीतिवत् नहि संसारभावे प्रवृत्ता मननादि साधना नष्टानं संभवति
 नच तदभावे तत्त्वज्ञानोदयः नच तस्य तरेण ना घविद्या निवृत्तिरिति तिस्रो ह्यर्थे संसारे विलसितवानित्यर्थः
 तथा च श्रुतिः नृपं नृपं प्रति नृपो बभूव तदस्य नृपं प्रति चक्षणायेति इन्द्रो मायाभिः पुरुषं दृष्ट्वा इति च ब्रह्मवा ३६ मं प्रग्राही
 तदात्मानं मेवावेदाहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वं मभवदिति च संसारकाराः विद्या निवृत्तिरूपं मोक्षं दर्शयति ननु
 नहि भवतु स्वप्रकाशज्ञानरूपज्ज्ञात्वा किं नाना नंदरूपप्रतिष्ठापितं भिन्नश्रुति सारं मत्तं तत्राह मुख्यं तिस्रं पश्यति यत्तत्
 दृष्टिं नृजीवस्वरूपे सूर्यस्तार्किको यत्पेक्षया सुधीयोऽपि सांख्यो मुख्यं तिस्रं ज्ञानानां प्रवृत्तानंद
 रूपं त्वं प्रति देहमेकत्वं ब्रह्मभिन्नत्वं चाजानेतः तथा च श्रुतयः एवमवयवमानंद इति एको देवः सर्वभूतेषु गच्छति
 अथ मात्मा ब्रह्मेति तादृग्भूतं जीवस्य बोधयेति परमप्रेमास्पदत्वा नंदरूपत्वं नानात्वे भोगव्यवस्थानुपपत्तेः
 प्रति देहमेकत्वं नहि नहि विभूनामात्मना सर्वदेहसंबंधितत्वावशेषे कर्मादिकं मयि भोगनिष्ठा मकं भवितुमर्हत्यवि
 शेषात् एकात्मवादे तु तज्जदंतः करणावच्छिन्नप्रदेशानां भिन्नत्वा दपपद्यते एवमवस्था देहमेवादेकत्वं प्रति
 संस्थानाभावः एवं च भेदश्च न्यत्वात् ब्रह्मभिन्नत्वमपि सिद्धं लक्षणं द्यात् एवं त्वं पदवाच्यायै पूकीर्त्तनं प्रति
 पाद्यतल्लक्ष्यं नृगार्त्तं नवक्तु मध्याशेषा यदा दन्याधेनारभते ते जीवविरिमुदायेया विनियुक्तादिना यत्रात्मनि
 त्रेणात्मा स्थूल सूक्ष्म कारणोपाधीनां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तावस्थाः तं नो संसर्गो मिथ्यैव न तु परमार्थतः स
 यत्र किंचित्स्थित्यनन्तागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्यादि श्रुतिभः साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेः

सर्गः

५

यवापत्तिः न चेष्ट मेवैतत् समवायवत्तेन स्यादिति न न्यत्वेन मूलकारणत्वापत्तिः एवं कार्यमपि कार-
 णकारणत्वात् सत्त्वात् प्रायेकं कार्यकारणभावः न हि स्वपुष्टौ एव संकल्पचित्स्वबंधो रस्यते
 उत्पद्यते घट इव प्रतियोगित्वेनासतोपि कार्यत्वे भविष्यतीति चेत् हंत प्रागभावप्रतियोगित्वं निराश्रयं सा-
 म्यं वा प्राप्तेषु श्रविष्याण्यकुल्यना दितौ ये सत्कार्यवदपत्तिः प्रागभावप्रतियोगित्वाश्रयत्वेनैव क-
 र्यसत्तांगीकारात् न च सत्कार्यवदोपि घटने कारकव्यापारवैधर्ष्यापातात् प्राविर्भावतिरोभावयोरपि सद-
 सत्त्विकल्पग्रासात् तस्मात्सदसद्विलक्षणत्वेनानिर्वचनीयत्वेनैव कार्यकारणयो रिति विवर्तवादानाश्लेष्यते
 तथा च विद्यावशाच्छुद्धव्रत्तानि हेताभावे मिथ्येत्यर्थः नन्वविद्याकार्यतामसत्यत्वेपि श्रविद्यायाः सत्यत्वम-
 स्तु गृह्यादिभावित्वात् वृक्षवत् कल्पकशून्यत्वाच्च न हि हेतुप्रयत्नकल्पना हेतोरविद्यायाः कल्पकोनरास्ति म
 स्वस्याएव कल्पकत्वे प्राप्ताश्रयात् श्रविद्यांतराभ्युपगमे च न वस्थानात् तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानव्या-
 घातो निर्मोक्षापत्तिश्चेत्यत आह धास्वास्तेन ह्यनिरस्तकुहकमिति सदानिरस्तं नित्यनिवृत्तं कुहकं कपट
 मविद्याख्यं यस्मिन् तत्रा तत्र हेतुः स्वनधा म्नेति नखं जने दाहितीयचेतस्य दित्यर्थः तथा च श्रुतिः सदे त्व
 वक्षोभेदमग्रग्राही देकमेवाहितीयमित्यादिरन्यथानुययग्रमानैरेकैवाहितीयशब्दे रसं उमेव वस्तुप्रति-
 पादयति इह प्रथमं बंधानुययन्या कल्पितत्वेनैवाविद्याया श्रुतमभास्यत्वं निप्रमाच्च एकस्यैव स्वपरसाधा-
 णकल्पनामलतात्राविद्यांतराभ्युपगमदोषः उत्पत्त्यनंगीकारेण ज्ञेयैश्च नित्यत्वेन नोत्पत्त्याश्रयदोषः गृह्यादि

४

भावतं चात्मनो नित्यत्वे प्रयोजकं न भवति किंतु परमार्थसत्त्वे अविद्यायाः प्रसूतसहिलक्षणत्वात् ज्ञाननिवर्त्तितोपप
त्तिः तथाच मायातत्कार्यहीनः परमात्मा तत्पदलक्ष्यो दर्शितः एतेनैव तत्पदलक्ष्योपि दर्शितः तस्यापि माया न
कार्यशरीरादिहीनत्वात् जाग्रत्सुषुप्तिसाक्षिणस्तदन्वाभावात् एवं च वदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थबोधे सति
तदावतिरूपं निदिध्यासनमुपपन्नं अथ जन्माद्यस्य यत् इत्यनेना न दृश्यते दृष्टितं आनंदा ह्येव सत्त्वितानि
भूतानि जायंत इत्यादि श्रुतेः अन्वयादित्यनेन सद्रूपत्वे नित्यत्वे विभुत्वे च सर्वदेशकालान्वयबोधनात् स्व
रादित्यनेन स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे धाम्नात्वेन निरस्तकहकमित्यनेनाद्वितीयत्वे सत्यमित्यनेन परमार्थत्वे
मिषि सत्यं ज्ञानमनेने ब्रह्मविज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादि वाक्यार्थो दर्शितः अथ च तत्पदार्थोपश्रवणेनेन
श्रोकेन दर्शयितुं श्रेष्ठालंकारस्यान्येन चारुत्वात् तथा हि योजीवः अस्पृष्टे हेन्द्रियाद्यैर्जन्मादिविकारजा
तैश्चर्ययात् अनुगतेवान् अविद्यात्मन्या रोषितत्वात् तं परं सत्यं धीमहीति संबन्धः अस्पृष्टी दृशस्य
यतः गच्छतः सर्वदा परिणममानस्येत्यर्थः जन्मादिगच्छत इति वा ननु जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति
प्रतीतिस्तथापि सः स्रष्टा विस्फुल्लिगाव्युच्चरति एवमेवास्मादात्मनः सर्व एतज्ज्ञात्मनो व्युच्चरतीति जन्म
श्रुतेः सत्त्व एव जन्मादिमान् जीवोस्तु नेत्याह इतरतश्चेति जन्माद्ययोग्यत्वादित्यर्थः तथाच श्रुतिः
जन्मयते म्रियते वा कदाचिन्नायं कुतश्चिन्नवभूवकश्चित् अजानित्यः शाश्वतो येषु शरणं येषु शरणं न हन्य
ते ह्यमाने शरीरे इत्याद्या श्रुतिः स्मृतिश्च भगवद्गीता जीवस्य जन्मविनाशो वा रयति कृतं हा न्य कृताभ्या

इति आदिकविर्हि एषगर्भस्ते स्म हृदयमहो ब्रह्मा तेनेहिरण्यगर्भएववेदप्रवक्ता जगत्काराणंचेत्याहुस्तान्निरुक्तेति त
ज्यैतः करणं स ह्यमहाभूतकारि मत्स्याघनदुषाघेहिरण्यगर्भस्य वेदतदर्थं ज्ञानं कारितवान् इत्यर्थः तथाच श्रुतिः
यो ब्रह्मा एव विद्महे यं यो वै वेदांश्च प्रहृणोति तस्मै तं ह देवमात्मवुद्धिश्च काशं मुमुक्षु वै शरणं महं प्रपद्ये
ति हिरण्यगर्भत देवविर्भावयोः परमेश्वराधीनतां दर्शयति वदपि हृदयमनसैव तेने न तु मुखेना ध्यायितवान्
इति वा अनेन सर्वोत्तरार्थमिति दर्शितं तथाच श्रुतिः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेषां भूतेभ्यो तरोपं सर्वाणि
भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यंतरोपं मय तेषां ते ग्राह्यान्तर्क्यममन इत्या
द्यां सर्वान्तर्यामिनेन परमात्मानं प्रतिपादयति ननु दाहते श्रुतीनां ब्रह्मणि शमाय्येन संभवति ब्रह्मणः सिद्ध
तेन मानां तं शो यो ग्यात् श्रुततः स्वरूपचेतनस्यैव मानांतरनात् तथाच तत्संबादेन श्रुतीनां नाज्ञातज्ञापकत्वल
लां प्रामाण्यं वि संबादे तु बाधितविषयत्वात्सुतरामप्रामाण्यं तथाच प्रधानप्रमाणादिकारणता बाधकमनु र
मानं लब्धावकाशं भविष्यतीत्याह मुह्यंति यस्वरूप इति यत् यत्र यस्मिन् विषये प्रवेष्टाने दाहयस्वरूपचिन्ता
त्रलक्षणे सूर्यस्तार्कि कादयो मत्स्येति मोहमज्ञानमनुभवति मोहो हि विधुः ग्रावर्णरूपो विक्षेप रूपश्च
ग्रावर्णरूपो विक्षेप रूपश्च ग्रावर्णरूपो विक्षेप रूपश्च ग्रावर्णरूपो विक्षेप रूपश्च ग्रावर्णरूपो विक्षेप रूपश्च
धामोहो वेदांतशास्त्रविचारविमर्शेन भूयते वेदांतशास्त्रविचारपरमाणेतु यशस्तज्ञानेनासमत्वावरणनि
वृत्तावधमानावरणमनुवर्तते एव नास्ति ब्रह्मतिष्ठतीत्यनुदये विममनमातिब्रह्मेति तेकांप्रतीतेः अतएव ते
उदमानावरणं निवर्तकस्य साक्षात्कारस्य साधनान्यनुतिष्ठन्ति एवं च विद्वेषोष्णवरणकार्यं भ्रमविशेषरूपः

३ तत्त्वज्ञानं यतो जीवादि त्रयं वेष्टयेत्तत्र गतो निमित्तकारणमात्रमेवेति तार्किकवैशेषिकपातं जलिपाशुषतादयो व्यवहृति
साध्यमोक्षसंकादयस्तु जगन्निमित्तकारणत्वेनापि नैष्ठिकरूपेति किंतु प्रधानपरमात्माद्येव ते न नृपेति चेत्तस्य नित्या
५ तस्या इत्यविषयकमोहस्यापरोक्षत्वात् नृपचैतन्यस्य च तत्साधकत्वेन तदनिर्वर्तकत्वात् तत्रिर्वर्तकवत्पुन्य
व दनेन वेदान्तानां प्रामाण्यमव्याहतमेव सिद्धत्वेनैव तत्त्वज्ञानं मानां वरायोग्यत्वं रूपादिहीनत्वे व्युत्पादितभाष्यकारप्र
भृतिभिः एवं पूर्वार्थेन तत्त्वदवाच्यायमुक्ता यथा ईदृशं न तत्त्वज्ञानं वक्तुमारभते नृप्या रोषापवादाभ्यां निःप्रपञ्चं प्रपञ्चं
तेति न्यायेन तेजोवासीत्यादिना यत्र ब्रह्मणि त्रयाणां तेजोवच्चानां सगः त्रिसर्गः समवायिचैव प्रकृतौ रजतवत्
यथा दोगे सृष्टिप्रकरणे त्रयाणां तेजोवच्चानां साक्षात्पठितत्वात् त्रिसर्गइत्युक्तं विषयधिकरणन्यायेन तत्पञ्चनविषय
दुस्यते यं दोगे तदुत्पत्तेरप्रवणदिति भावः अस्ति तु शब्दाविषयो नृत्पनिवारणार्थः कतः अस्ति तेन हीयके
५ आत्मनश्चाकाशः संभवति इति श्रुतेरित्युभयथां सगोस्तीति बोध्यं भूतइति र्गइति इष्टं तन्निष्ठात्वे इष्टं तमा
ह तेजोवाति सद्यथा विनिमय इति विनिमयो वात्ययः व्यत्यासः व्याप्तिश्चिभावाः स्मिन्नन्यावर्तनस्य इति यावत्
तथा च श्रुतिः यदग्रे लोहितं नृपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां कं रमेतदन्नस्यायागादग्रे रश्मितं वाचारं भणं विना
५ एनामधो यं त्रीणि नृपाणीत्येव सत्यमित्यादिना कस्त्वस्यापि विकारस्यानन्ततां दर्शयति न ह्यारंभवादेनापि
एनामवादे वा संभवति तथा हि परमात्वेतरेण संपुज्यमानो ह्येकमारभते इत्युपेयते तत्र ह्येका समवायि
कारणमितः संयोगः परमात्माः कात्स्न्येन वा समवेत एकदेशेन वा प्रायेण धिमानुपपत्तिः द्वितीये समवाय
वक्ष्यपत्तिः एवं परिणामोपि प्रधानस्य कात्स्न्येन वा एकदेशेन वा प्रायेण कारणविनाशपत्तिः द्वितीये साव

न विज्ञानं विंतीत्यादि या आत्मनिखल्यः ६ छे अने मते विज्ञाने इदं सर्वं विज्ञानं विहितमित्याद्यं प्रमाणे कवित्ताने
न सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापयतेः ननु ब्रह्मकारणत्वे चो कवित्ताने न सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानोपपद्यते वेदस्यापौरुषेयत्वे
न स्वाते आभ्युपगमान् तस्य ब्रह्मकार्यत्वे चो रवेयत्वे नाप्रामाण्यप्रसंगात् किं बलात् ब्रह्मकारणतापि ब्रह्म
यतस्मात्संकोचतायास्वकार्यपक्षे प्रधानमपि सत्यप्रसवमित्याशंक्याह तेन इत्यादि ब्रह्मवेदं यस्तेने विस्तारित
वान् आस प्रश्नासादि ब्रह्मो ल्या विभीषितवान् तथा च प्रुतिः अस्थमहत्तोभूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदो
यजुर्वेदो त्याद्यावेदस्यापि ब्रह्मोपादानं दर्शयति न च ब्रह्मकार्यत्वे सति तस्य पौरुषेयत्वं पुरुषमात्र
जन्यत्वेपि पौरुषेयत्वे ब्रह्म न त्रित्यत्वे प्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वात् सीमासकमन्यस्यापि वेदप्रामाण्यप्र
संगः वर्तनित्यतामात्रेणैवापौरुषेयत्ववस्याप्यने लौकिकवाक्यस्यापि तत्संगः तस्मान्मात्रांतरणार्थं सुबलभ्य
रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वं लक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकं तन्न न वेदवेदार्थस्य मानांतरागोचरत्वात् ३८ मेव प्रु
त्यानिश्चित इष्टतेन दर्शितं यथा हि निश्चासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषजन्यः सुषुप्तावधिदर्शनात् एवं वे
दस्यापि उक्ताशक्त्यायमानोऽपि न निर्विकीर्षी जन्यः तदर्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात् तथा च वेदतदर्थज्ञा
नोक्तल्लोकाल्पत्वाच्च ब्रह्मणः सार्वज्ञ्याद्यानो न बावेदस्य पौरुषेयत्वं एवं च सति एकवित्तानेन सर्वविज्ञान
प्रतिज्ञानसंकोचनीयावाधकाभावात् अत्र वेदशमनुमानं सूचितं वेदनिष्ठसर्वाद्ये प्रकाशानशक्तिः स दुपाय
न निष्ठाकाशे गतप्रकाशनशक्तित्वात् ब्रह्मोपादानकदीपगतप्रकाशनशक्तिवदिति अतो वेदोपादानत्वेनापि
ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यमिदं केचित् हिरण्यगर्भे वेदप्रवक्ता जगत्कारणं चेत्याहुस्तान्निस्तकरोति हृदा यथादिकवये

डोम श्रीकृष्णमेतत्तत्त्वज्ञानस्य सादृशः श्रीभागवतपद्यानां काश्चिद्भावः प्रकाशते १ उपरि नमिदमायुः सर्व
 सत्त्वैर्गैर्विधिपरितोषैः दीयते व्यर्थमेव हरिचरितसुधाभिः सिद्धमानेन देवतत्त्वात्मन्येकलक्षणमित्युक्तं यमे
 श्रीमोत्र २ कस्तुभ्यो यतात्मविषयीभूतमर्थं दर्शयन्मगवान्बोदरायणस्तमेव धेयते नोयत्तिपञ्चगलमारच
 यति यन्माद्यस्य यत इति तं परं सत्यं वदन् श्रीमहीति संबन्धः सत्यमवाधं तत्र किं विदुर्बहारमोत्रवाधं तद्याव
 त्ज्ञायाह यदिति परमार्थसत्यमत्यंतवाधमिति तर्कः तथाच श्रुतिः सत्यस्य सत्यमिति प्राणावैसत्ये तच्चा मेव स
 त्यमिति प्राणशब्देदिता नोऽस्यूलसत्त्वभूतानां व्यवहारतः सत्यानां मधिष्ठानभूतपरमार्थसत्यमात्माने दर्श
 यति एवं सत्यज्ञानमनंतं तत्रत्योते दास्यमिदं सर्वं सत्यात्मा तत्त्वमसीत्यादि श्रुतिरपि ब्रह्मात्मशब्देदिता परंतत्त्वम
 वाधं दर्शयति सर्वभ्रमाधिष्ठानतात्त्विकवाधावधितोच्चपरमार्थसत्यत्वं नहि निरधिष्ठानो भ्रमोस्ति नवानिद
 वधिर्वाधः तत्र सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वं यन्माद्यस्य यत इत्यादिना दर्शितं सर्ववाधावधितं च तेजोवारिमदो यथा विनि
 मयो यत्र त्रिसोऽष्टोत्थादिना तं परं सत्यं सर्वधिष्ठानसन्मात्रमखंडं वाक्यार्थभूतं श्रुत्वा मत्ता च वयं मम ह्रवो
 ध्यायेम निदिध्यासेम ध्यानमत्र निदिध्यासन रूपमेवाभिप्रेते न तस्यासने निदिध्यासनं हि वस्तुस्वरूपा येन प्र
 त्यक्षानेन रितशाब्दज्ञानसंनतिरूपे ज्ञात्वा वा रेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो संतव्यो निदिध्यासित इति श्रुत्या तत्तत्सु तं प
 र्युते निष्कलं ध्यायमान इत्यादि श्रुत्या चात्मसाक्षात्कारसाधनत्वेन विहितं उपासनं तु वस्तुस्वरूपानयेत्त
 त्वात्मात्रतंत्रमात्रसंक्रियाप्रवाहरूपे यथायस्येदेव तापे हविर्गृहीते स्नानो ध्यायेद्दुष्टं कुरिष्यदिति
 वस्तुस्वरूपानयेत्तमपि तदविरोधिकं चिन्तयित्वा वाच्यं न मया हीतेत्यादि हि विधिमप्युपा

मन्त्रप्रणितिविधिं तदेव ब्रह्मत्वं विदित्वेति दं मुपसत इति श्रुतगोचराया ब्रह्मेरुयत्रिवन्मात्रकारणत्वात् तं
तद्वदिति श्रुतेस्तस्याएव चावर्तमानाया निदिध्यासनरूपत्वाद्युक्तश्रुतगोचरत्वं एतावन्मात्रपर्यवसाना
सर्वसाधनविधौ नांधो महीत्युक्तं एतस्य च मंगलत्वं सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति ते सा मंगलं ये वा हृदि स्थो भ म
वान्मंगलाय तर्न हरित्यादि शास्त्रसिद्धे एवं श्रुतस्य ब्रह्मणि निदिध्यास्यमानस्य परमात्मसत्त्वं ता प्रतिपादयितुं त
त्पदार्थरूपतामाह जन्माद्यस्य यत इत्यादिना ग्रस्य प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणसन्निधावितस्य जगतो जन्मादि जन्म
स्थितिभंगो भवतीति सत्यधो महीति संबंधः तथाच श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जाता निजीवंति
यस्य यत्प्रभिविशंतीत्याद्या ज्ञानं दोब्रह्मेति वज्रानात् ज्ञानं दाष्टे वरवल्किमानि जायन्त इत्याद्या च जगज्जन्मास्थि
तिलपकारणतो ब्रह्मणो दृश्यति यत इति प्रकृतौ पंचमी जनि कर्तुः प्रकृतिरिति पाणिनिस्मरणेन जन्मादौ
नितरुणसा ज्ञानो बहुव्रीहिः सर्वादीनि सर्वनामानीति यावत् जन्म न प्रादित् श्रुतिविदेशायेतवस्तु वेत्ता येन
ननु असदसदसमग्रग्रासीदिति श्रुतेः श्रुत्यमेव जगत्कारणमस्तु नेत्याह अन्वयादिति इदं सदिति दंसदितिस
दुपस्येव कारणस्य कार्ये च नुस्मृतत्वात् इतरतश्च प्रसक्तो नन्वयात् श्रुत्यमिदमिति प्रतीत्यभावात् कुतस्त
खलु सोम्येदं स्यादिति होवाच कथं सतः सज्जायेतेति वा केनासतः कारणताप्रतिषेधाच्च सद्रूपं ब्रह्मेव जगदुपा
दानमिदं यः सदेव सोम्येदमग्रग्रासीदिति श्रुतिवाक्यान्वयात् इतरतश्चासदा इदमग्रग्रासीदित्यसतः सत्ता न्व
याच्चेति वा तस्यां नासत्येदं सत्त्वमतेन गोण्या व्यासत्येव योजनीयं एतच्च समाकर्षादिति समन्वयाध्यायेव त

म